

مروری بر وقفنامه خواجه مظفر بتکچی

نخستین نقشه جغرافیایی استر آباد

ندا اردلان فر

وقفنامه

از مهم‌ترین اسناد شرعی، و عملی است حقوقی که شخص به موجب آن مالی را از مالکیت خود خارج می‌کند و از هرگونه نقل و انتقال قراری و عهدی مصون نگه می‌دارد و منافع آن را در امور خیریه و خدایسندانه به‌طور دائم به جریان می‌اندازد. کسی که مال خود را وقف می‌کند واقف و کسی که منافع وقف برای او قرار داده می‌شود موقوف علیه، موردی که وقف می‌شود عین موقوفه و کسی را که واقف برای مدیریت عین موقوفه و تحصیل منافع و اجرای نیت معین می‌کند، متولی گویند و کسی را که واقف برای نظارت بر کار متولی تعیین می‌کند، ناظر گویند. موقوفات از نظر و جهت و مصرف دو نوع‌اند، عام و خاص که گاه می‌توانند توأمان باشند. وقف فروخته نمی‌شود و به ارث نیز نمی‌رسد.^۱

۱. وب سایت کتابخانه و موزه ملی ملک. malekmuseum.org و همچنین: روستایی، محسن، جزوه درسی کلاس سندشناسی سازمان اسناد ملی

وقف‌نامه خواجه مظفر پتکچی

این وقف‌نامه یکی از قدیمی‌ترین وقف‌نامه‌های سرزمین استرآباد و گرگان (استان گلستان کنونی) بوده و واقف آن از صاحب‌منصبان و بزرگ‌مالکان منطقه به شمار می‌رفته است. قدمت متن وقف‌نامه و جایگاه واقف به عنوان مالک بخش عظیمی از سرزمین استرآباد، بسیار حایز اهمیت است. در این مقاله سعی شده با نگاهی متفاوت به یک وقف‌نامه، جایگاه آن در ترسیم نقشه‌ی جغرافیایی سرزمین استرآباد و گرگان در اوایل سده‌ی دهم هجری را نشان دهیم.

واقف

خواجه سیف‌الدین مظفر ابن خواجه فخرالدین احمد پتکچی از صاحب‌منصبان و رجال متنفذ منطقه‌ی استرآباد در اواخر سده‌ی نهم و نیمه‌ی نخست سده‌ی دهم هجری بوده است. خاندان پتکچی تا سده‌ی یازده هجری با همین عنوان، از خانواده‌های معروف استرآباد بوده‌اند و نوادگان آن‌ها هم‌اکنون نیز در این منطقه حضور دارند. چنان‌که خانواده مَلِک (ساکتین نوده مَلِک)، خانواده خواجه مظفری و خانواده‌های خواجه و خواجه‌ی خود را از اعقاب این خاندان و بالاخص خواجه مظفر پتکچی می‌دانند.

برخی عنوان پتکچی، پتکچی یا بیتکچی را یکی از مناصب دوران حکومت مغول (ایلخانی) دانسته و آن را رئیس دیوان، مسؤل محاسبات و مرجع رجوع عموم مردم در امور دیوانی معنی کرده‌اند. البته با توجه به جایگاه ویژه‌ی خواجه مظفر در دربار صفوی، چنان‌که در متون قرن دهم هجری نیز نام وی ذکر شده، و نیز ثروت بیش از حد و حصر وی، می‌توان پذیرفت وی چنین منصب و مقامی داشته و ظاهراً این منصب در خانواده وی موروثی بوده است.

خواجه مظفر در حدود سال ۹۲۱ق مدرسه‌ی دارالشفای استرآباد را تأسیس کرد و رقبات زیادی را بر آن وقف نمود. از دیگر اقدامات خواجه مظفر می‌توان به وقف آب رودخانه خاصه‌رود (خسرو رود) بر شرب اهالی شهر استرآباد اشاره کرد. همچنین در فرهنگ عامه‌ی استرآباد و بر اساس فرهنگ و سنت شفاهی، احداث قنات سرخواجه را به خواجه مظفر نسبت می‌دهند. وی در سال ۹۴۰ق در گذشت و در حیاط مدرسه‌ی دارالشفای به خاک سپرده شد. صورت قبر وی اکنون نیز در زیرزمین این مدرسه موجود می‌باشد.

اکنون نکاتی را در باب وقف‌نامه‌ی خواجه مظفر متذکر می‌شویم:

- وقف‌نامه در ربیع الاول سال ۹۱۹ هجری قمری نگارش یافته و در هفتم ربیع الاول سال ۹۲۰ نیز

با تغییراتی در شرایط وقف، بازنگاری شده است.

- وقف‌نامه به شیوهی معمول؛ با اشاره به بی‌اعتباری دنیا که محل زوال است و نیز تأکید بر انجام عمل خیر و صدقه‌ی جاریه، آغاز شده و مزین به آیاتی از قرآن مجید است.

- القاب و عناوین به کار رفته در معرفی واقف، نشان از آن دارد که وقف‌نامه توسط شخصی غیر از خود واقف نوشته شده است. چنان‌که در این وقف‌نامه در معرفی واقف از عناوین؛ «حضرت عالی‌جاه، مملکت‌پناه، معالی دستگاه، حکومت‌شعار، معدلت‌دثار، محمدت‌آثار، عضدالدوله السلطانی، عمده للمکه الخاقانی، ملاذ الاعاظم فی الآفاق، صاحب مسند العظمه بالاستحقاق، کفیل مصالح السلاطین فی الدوران، مؤتمن الخواقین فی الزمان، مربی الفضلاء و الصلحا، ملاذ الاغنیاء و الفقرا، ناصب اعلام الجود و الاحسان، ماحی اقسام البدعه و الطغیان، ذوالشرف الظاهره و النسب الباهره و الحسب الطاهره، المظفر علی الاعداء بالسیف القاهره، المخصوص بعنایات الملک الکبیر؛ خواجه سیف‌الدین مظفر» - در این وقف‌نامه زندگان جملگی با عناوین "دولت‌مآب" و "سعادت‌ایاب" و "جلال‌المله و الدین" و ... یا ساداتی با عناوین "سیادت‌مآب" و "سیادت‌پناه" و "فضیلت‌دستگاه" ... و مردگان نیز با عنوان مرحوم یا مرحومی یاد می‌شوند. در عین حال نثر وقف‌نامه دقیق و منظم است.

- به حسب زنده یا مرده بودن مالک نیز، ملک در تصرف مالک (زنده) و یا متروک مالک (درگذشته) است.

- در اشاره به حدود اربعه موقوفات، عموماً ترتیب شرق، غرب، جنوب و شمال مراعات می‌شود. اما در موارد متعدد این نظم برهم‌خورده است.

- در وقف‌نامه ۵۰ آبادی با حدود اربعه توصیف شده است. علاوه بر آن درمورد دو آبادی نوده و نوکنده، به نیت تعیین حدود برخی املاک موقوفه، شرح مفصل تری از حدود اراضی و متصرفان آن ارائه گردیده است.

- آبادی‌های وقف شده در ۷ بلوک قرار دارند که این ۷ بلوک عبارتند از: ۱. تومان کبودجامه استرآباد از اعمال جرجان ۲. برزمهین رستاق از اعمال استرآباد ۳. فخر عمادی^۱ از اعمال استرآباد ۴. استرآباد رستاق از اعمال استرآباد ۵. نواحی از اعمال استرآباد ۶. سدن رستاق از اعمال استرآباد (نام فعلی دو دهستان (سدن رستاق شرقی و غربی در کردکوی فعلی) ۷. انزان از اعمال استرآباد (نام فعلی دو دهستان انزان شرقی و غربی در بندرگز فعلی)

تعداد آبادی‌های وقف شده در هر بلوک

تعداد آبادی	بلوک
۱۳	تومان کبودجامه استرآباد
۲	برز مهین رستاق
۳	فخر عمادی
۱۰	استرآباد رستاق
۶	نواحی
۹	سدن رستاق
۷	انزان

فراوانی میزان وقف هر آبادی

تعداد آبادی	میزان وقف
۳۴	شش دانگ
۲	دودانگ کامل
۱	دودانگ مشاع
۱	سه و نیم دانگ
۱	۵ دانگ و یک طسوج
۱	۵ دانگ کامل
۷	نصف

متعلقات و توابع موقوفات

واقف، موارد موقوفه را «با جمیع ملحقات و مضافات و منسوبات قرای موقوفه، اعم از اراضی عامره و غیر عامره و میاه و عیون و انهار و آبار و اشجار مورقه و غیر مورقه و مئمره و غیر مئمره و قنوات و مواضع طواحین دایره و غیر دایره و آسیاخانه‌ها و باغات و محوطات و عمارات و حمامات و دکاکین و هر چه ملکیت را شاید و در قید تصرف درآید ذکر فیہ اولم یذکر، داخلاً فیہا

او خارجاً عنها، سوی المستثنیات الشرعیه من المساجد و المقابر و الطرق و السلک و سوی حقوق سعی المسلمین و سوی بقاع الخیر و املاک الغیر المتعارف بین اهلها و غیرها» وقف کرده است.

سایر موقوفات

واقف علاوه بر وقف آبادی‌های متعدد، همگی و تمامی مجری دو حجر و دو دانگ حجر آب منشعب از رودخانه‌ی خواسته رود (رود زیارت فعلی) را نیز وقف نموده است.

شرایط وقف

۱- در نسخه ۹۱۹ق، شرط وقف به این شرح بوده است: حاصل وقف مذکور را بعد از عمارات ضروریه آن و مؤنات و تکالیف و اخراجات دیوانی بر اولاد مذکورن بشرح و طریق مذکور [واقف موارد وقف را بر اولاد خود و اولاد اولاد خود و اولاد اولاد اولاد خود تا زاد و ولد می‌نمایند، پشت به پشت، قرنی پس از قرن، از ذکور و اناث و بعد از انقراض آن‌ها بر اقارب و عشایر خود به نسبت نزدیکی و بعد از آن‌ها بر فقراء مسلمین ... وقف نموده است] للذکر مثل خط الاثنین (برای هر پسر به اندازه‌ی سهم دو دختر باشد) قسمت نمایند و جمیع تصرفات که منافی و قفست اجماعاً او عندالبعض از وقف مذکور مرتفع شناسند ...

۲- در نسخه ۹۲۰ق، شرط وقف تغییر یافته است: واقف؛ «متولی موقوفات خود باشد مادام حیوته و هر نوع تصرفی که خواهد از ازدیاد و نقصان کسی را بر وی ولایت اعتراض نباشد [در نسخه قبل ذکر شده بود: «...منخلده محبوسه لافساد فیها و لارجعه لها للواقف فی شیء منها لاعلی سبیل تخیر و لا علی مواضعه بل خالصاً بوجه الله تعالی و طلباً لمرضاته لایباع و لایرهن و لایتلف قائمه علی اصولها» ... که با اختیارات اخیر بر ازدیاد و نقصان و ... مغایر است]

پس از فوت واقف «هر کس از اولاد او که اصلح و اکفی باشد متولی باشد و اگر همه در صلاح و کفایت برابر باشند هر کدام اسن باشد متولی باشد و اگر جمعی از اولاد در جمیع صفات مذکوره مساوی باشند همه متولی باشند و حق التولیه میان یکدیگر علی السویه قسمت نمایند». حال آن که در نسخه اولیه، واقف متولی بعدی را «اصلح و اکفی اولاد خود» تعیین نموده بود. بعد از ایشان «اصلح و اکفی اقارب» و نهایتاً پس از انقراض، «قاضی نافذ الامر استرآباد هر کس را صلاح داند تعیین فرماید». در نسخه ۹۲۰ق، اعلام می‌دارد، اولادی که شرط تولیت داشته‌اند؛ به تولیت [به عنوان متولی] متصرف برخی املاک گردیده‌اند. حال آن که در نسخه ۹۱۹ق؛ واقف متصرف کلیه املاک گردیده بود.

شروط مربوط به منافع حاصل از موقوفات

همچنین در نسخه ۹۲۰ق واقف شرایطی را در مورد محصولات تعیین نموده است:

- ۱- مؤنات دیوانیه و مطالبات سلطانیه
- ۲- عمارات موقوفات و مرمت ثغور آن و اصلاح اخلاص و فسادات که متوجه آن باشد
- ۳- آنچه باقی ماند:
- ۱-۳- در زمان تولیت واقف، آن چه خواهد تصرف نماید و تتمه را میان اولاد بهر نوع خواهد قسمت نماید.

۲-۳- اگر متولی از اولاد باشد، به جهت حق التولیه خمس گیرد و تتمه را میان خود و سایر اولاد للذکر مثل خط الانثیین قسمت نماید (اگر او را فرزند نباشد، حصه او را سایر اولاد واقف میان یکدیگر به طریق مذکور قسمت نمایند).

۳-۳- اگر متولی از اقارب باشد، حق التولیه عشر گیرد. (تقسیم تتمه به شیوه قبل)

۴-۳- اگر متولی از اجانب باشد، حق التولیه نصف عشر گیرد و تتمه را بوقوف حاکم شرع بلده المومنین استرآباد به مسافران فقرا که به زیارت مزارات ائمه معصومین علیهم الصلوه و السلم روند به نوعی که مصلحت باشد دهند و اگر بواسطه فترات یا غیر آن کسی متوجه مزارات نباشد ثلثان محصولات این موقوفات را صرف سادات و فقرا و اهل صلاح فقرا که در استرآباد باشند نمایند و ثلثی را صرف فقرا حفاظ کلام ملک علام و موالی که در مدارس استرآباد به استفاده علوم دینی اشتغال داشته باشند نمایند و اگر میسر شود در ایام و لیالی متبرکه حفاظ مذکورین را در موضعی جمع کنند که از آیات قرآنی آنچه توانند قرائت نمایند و نان و حلوا و آنچه میسر شود پزند و میان ایشان و فقرا که در مجلس باشند قسمت نمایند و فاتحه بروح واقف خوانند.

شرایط مستأجران

شرایطی نیز برای مستأجران تعیین شده. که بیش از سه سال اجاره به کسی داده نشود و ...

نقش وقفنامه بتکچی در دست یابی به اطلاعات تاریخی

۱- محدوده املاک موقوفه بتکچی از قریه شاهفستند (شاهپسند، شهر آزادشهر فعلی) آغاز شده و براساس تقسیمات کشوری کنونی در شهرستانهای آزادشهر، راهیان، علی آباد، گرگان، کردکوی و بندرگز پراکنده است. این محدوده در اعصار مختلف تاریخی و به ویژه در زمان تنظیم وقفنامه، محدوده استرآباد بوده است. از این رو مرجع مناسبی در تشخیص حدود جغرافیایی منطقه خواهد بود.

۲- مشکل اساسی تغییر اسامی آبادی‌ها در زمان‌های مختلف و نیز حذف، تغییر و ادغام برخی آبادی‌هاست. که حتی تحلیل داده‌های سرشماری‌های سنوات اخیر را نیز با دشواری همراه نموده‌است.

۳- از آبادی‌های ذکر شده در وقف‌نامه، به عنوان موقوفه یا حدود موقوفات دیگر، این موارد عیناً در حال حاضر وجود دارند. این موضوع اهمیت این نقاط به عنوان نقاط هدف در کاوش‌های تاریخی و باستان‌شناسی را نمایان می‌کند:

- قریه شاه‌فسند (شاه‌پسند) ← شهر آزادشهر

- قریه نوده سابق آباد/نوده ← (احتمالاً) نوده شریف آباد

- قریه سنگ‌دوین ← سنگ‌دوین

- قریه حکیم آباد

- قریه آلوستان

- قریه النگ

- قریه شیرنگ ← شیرنگ (علیا و سفلی)

- قریه سرخانکلاته ← شهر سرخانکلاته

- قریه اصفهانکلاته

- قریه مرزبانکلاته ← مرزبانکلاته

- قریه چوپالانی ← چوپالانی

- قریه رستمکلاته ← رستمکلاته سادات

- قریه فوجرد

- قریه خواسته رود ← زیارت

- قریه سعد آباد

- قریه لامیلنگ ← لامیلنگ

- قریه للدوین

- قریه لیمسک ← لیمسک

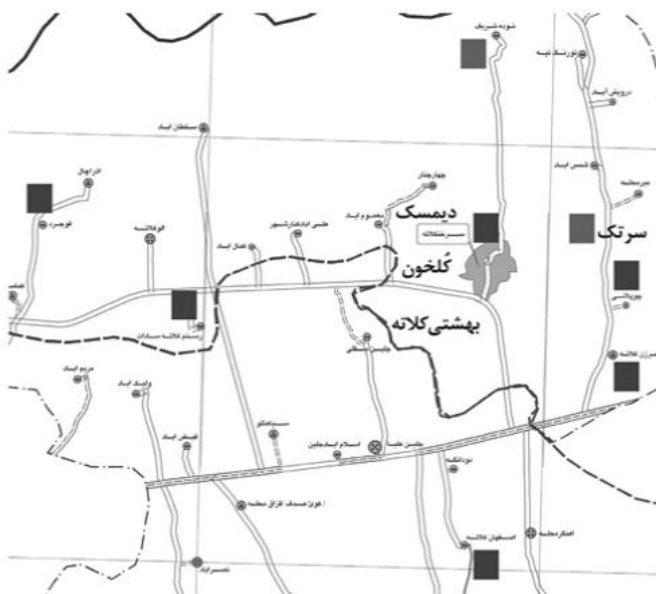
- موضع آلفن ← آلفن

- قریه سرکلاته

- قریه کفشگیری

- قریه روشن آباد ← موضع روشن آباد
- قریه نودیجه ← نودیجه
- قریه سرطاق ← سرطاق
- قریه کارکنده ← کارکنده
- قریه لوان ← لیوان (غربی و شرقی)
- قریه جیپاکنده ← جفاکنده
- قریه نوکنده ← شهر نوکنده
- قریه گز ← گز (غربی و شرقی)
- قریه دشتی کلاته ← دشتی کلاته (غربی و شرقی)
- قریه وله افرا ← ول افرا

انطباق آبادی‌های موقوفه در بلوک استرآباد رستاق با نقشه امروزی (بخش بهاران، دهستان‌های استرآباد شمالی و جنوبی) - نمونه سرخانکلاته

نام‌هایی که با حروف پرنگ‌تر نوشته شده‌اند، نقاط ناشناخته‌ای هستند که براساس حدود اریعه مندرج در وقفنامه جانمایی شده‌اند

بخشي از متن وقفنامه : ...وايضاً همگي و تمامي قريه معروفه سرخانکلاته است واقع ببلوک استرآباد رستاق مذکور محدود بر بنوجه شرقياً بعضي متصل قريه سر تک مذکور و بعضي پيوسته قريه چوپالاني که مشهور و معروف است غربياً پيوسته قريه ديمسک مذکور بعضي و بعضي پيوسته قريه کلخون که مذکور مي شود و بعضي به بهشتي کلاته جنوبياً پيوسته قريه اصفهانکلاته که در تصرف واقف مذکور است بعضي و بعضي پيوسته قريه مرزيانکلاته که در تصرف جمعيت منهم ملک علي بن ملک محمد کيا شمالياً پيوسته بشارع عام و بعضي به نوده...
انطباق آبادي هاي موقوفه در بلوک انزان با نقشه امروزي (شهرستان بندرگز، دهستان هاي انزان شرقي و غربي، بنفش تپه و ليوان)

نامهايي که با حروف پررنگ تر نوشته شده اند، نقاط ناشناخته اي هستند که براساس حدود اربعه مندرج در وقفنامه جانمايي شده اند

بخشی از متن **وقفنامه** : ... ایضاً همگی و تمامی یکریع کامل مشاع است از مجموع قریه معروفه سیاه جوی از بلوک انزان من اعمال استرآباد محدود بحدود اربعه شرقیاً پیوسته خندق خرابه شهر که مشهور است غربیاً پیوسته قریه سرطاق که مشهور است فاصله زرداب کیله جنوبیاً پیوسته قریه کارکنده و بهادر کلاته که مشهور است شمالیاً پیوسته بساحل دریاه قلزم و ایضاً همگی و تمامی یک ثلث مشاع از قریه نوکنده ...

سایر اطلاعات جغرافیایی

رودها :

- ۱- سیلان رود، رودخانه مرمد، رود ورشیر و رود سلسفل؛ در بلوک تومان کبودجامه استرآباد
 - ۲- هارونه رود؛ در بلوک فخرعمادی
 - ۳- خواسته رود؛ در بلوک نواحی
 - ۴- رودخانه جرجان؛ در بلوک سدن رستاق
- کوهها:

- ۱- ایبوه، شاهملک، سرآگاه، خالدینی، ارقنو، نورآباد و فنجام، کمکچه غزل ابدال؛ در بلوک تومان کبودجامه استرآباد
- ۲- انزان؛ در بلوک انزان

سایر:

- ۱- کاریز (نظیر کاریز الیاس بلاغ، کاریز رنگرز)
 - ۲- دره (نظیر دره آلوباغ، دره کوه ارقنو)
 - ۳- سامان (نظیر سامان آلوباغ)
 - ۴- دهنه (نظیر دهنه لاوه)
- واحدهای بهره‌برداری زراعی
- ۱- ملیارستان (نظیر ملیارستان درویش قبول)
 - ۲- تراشمانی (نظیر تراشمانی سید رضی الدین)
 - ۳- تودستان (نظیر تودستان محمد زرگر)
 - ۴- مزرعه (نظیر روج و گنج)

متصرفان یا شاهدان

در این وقف‌نامه از اشخاص بسیاری تحت عنوان متصرف، یا شاهد نام برده شده است. شیوه‌ی نویسنده وقف‌نامه در اعلام مالکیت به صورت «در تصرف»؛ در مورد مالکان زنده و «متروکه‌ی»؛ در مورد مالکان درگذشته است. در مجموع از کل موارد، ۱۱ مورد متروکه در گذشتگان است، ۲۱ مورد متصرفات واقف و ۱ مورد در تصرف واقف و شرکای وی است. اما برخی افراد ذکر شده دارای تصرفات متعدد می‌باشند. از جمله «خواجه درویش حسین پتکچی»، برادر واقف که در ۸ ملک متصرف و در ۳ ملک دیگر شریک در تصرف است. همچنین ۷ ملک ذکر شده در وقف‌نامه، در تصرف «امیر سید جمال الدین بن امیر سید عبدالله» می‌باشد. همچنین در ۴ مورد، املاک مورد تصرف جمعی است که در وقف‌نامه یکی از جمع مزبور، با عبارت «منهم» ذکر شده است. (نظیر «جمعی؛ منهم خواجه علی شاه پستدی»). ۱۲ نفر از متصرفان از سلسله جلیله سادات می‌باشند که با عنوان «امیر سید...» ذکر و به القاب سیادت‌مآب و نظایر آن توصیف شده‌اند. از بستگان واقف (خاندان پتکچی) برخی افراد با عنوان متصرف در وقف‌نامه ذکر شده‌اند، اینان عبارتند از:

- ۱- خواجه درویش حسن پتکچی برادر واقف
 - ۲- خواجه درویش حسین پتکچی برادر واقف
 - ۳- خواجه نظام الدین محمود پتکچی برادر واقف
 - ۴- خواجه غیاث الدین علی پتکچی
 - ۵- خواجه محمد بن خواجه علی پتکچی
- همچنین سه نفر از خاندان پتکچی در برخی املاک با عنوان «متروکه‌ی جناب» مورد اشاره قرار گرفته‌اند:

- ۱- جناب خواجه شمس الدین محمد بن الاعظم المرحوم خواجه عبدالحق پتکچی
- ۲- جناب مرحومی مغفوری خواجه منصور پتکچی
- ۳- مرحوم السعید خواجه قطب الدین احمد پتکچی

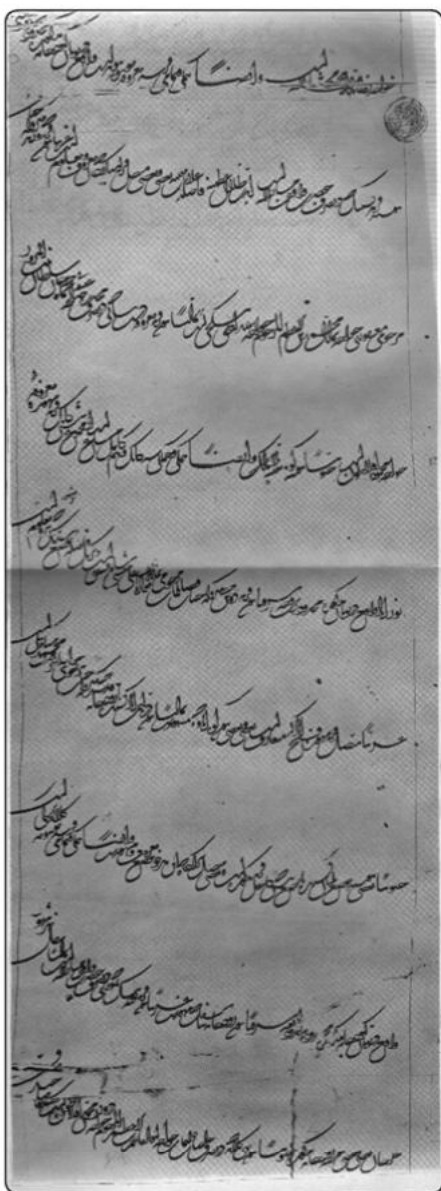
منابع و مأخذ:

- ستوده، منوچهر؛ از آستارا تا استرآباد، مجلد ششم، انجمن آثار ملی، تهران، ۱۳۵۱.
- مرکز آمار ایران، نتایج سرشماری‌های ۹۰ تا ۹۰ amar.org.ir
- مرکز آمار ایران، نقشه دهستان‌های کشور: amar.org.ir
- موزه ملک: malekmuseum.org

منبر و اما

قسمتی از آخر وقتنامه حواجه مظفرین فخرالدین احمد پنجگی مورخ ۹۱۹ق

فسمنی از وقفنامه خواجه مظفرین فخرالدین احمد پتکچی مورخ ۹۱۹ ق